

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2021, 25 (2): 619- 639

Görme Engelliler İçin Toplumsal Bir Kaynak Olarak Hâfızlık

Hâfız as a Social Source for the Visually Impaired People

Yunus Bucuka

Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü
Assist. Prof., Bingöl University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Social Work
Bingöl / Turkey
ybucuka@bingol.edu.tr orcid.org/0000-0003-3001-2646

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 28 February / Şubat 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 10 December / Aralık 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 Issue / Sayı: 2 Pages / Sayfa: 619-639

Cite as / Atıf: Bucuka, Yunus. "Görme Engelliler İçin Toplumsal Bir Kaynak Olarak Hâfızlık [*Hâfız as a Social Source for the Visually Impaired People*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/2 (December 2021): 619-639.
<https://doi.org/10.18505/cuid.888024>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/pub/cuid>

Abstract: Sacred texts are important sources for all religions. These resources have a variety of social functions, either implicit or explicit. Therefore, it is important to protect and transfer sacred texts in many cultures. For this reason, in many societies, it has become necessary to memorize these texts after they have been written down and to transfer them orally to the next generations. Thus, over time, various structures related to the memorization of these sacred texts have emerged. Being Hâfız is an important activity that emerged for the purpose of memorizing the Qur'an and transferring it in this way when necessary and gained historical and social qualities. People who are Hâfız are respected Islamic societies. For this reason, many people make an effort to become a Hâfız. In this process, reasons contributed to the spread of becoming Hâfız, such as the Prophet Muhammed's encouragement, and the accepting the memorization of the Qur'an as a virtuous activity for Muslims. The research is based on the lives and experiences of visually impaired Hâfız. First of all, it aims to contribute to the relevant scientific literature. In addition to its academic contribution, it also aims to be a source for various social policies in order to reveal new options in line with the inclusion of visually impaired individuals in social life. The research is a qualitative descriptive study. It was conducted on the basis of the phenomenology design, which is one of the qualitative research designs. In this direction, it has been tried to understand how visually impaired hafizes ascribe meaning to their lives and how they evaluate the world, society and relationships. The study group of the research consists of twelve visually impaired Hâfız residing in the provinces of Bingöl, Elazığ, Diyarbakir and Mardin. During the interviews, it was concluded that the sample reached the saturation point due to the repetition of the data, and so the number of participants was limited to twelve. Snowball sampling technique was used in the research. The interviews were conducted with a semi-structured interview form created within the scope of the research. The interviews were conducted in places such as houses, parks, association offices and mosques. The study was carried out with the permission of Bingöl University Scientific Research and Publication Ethics Committee. Various results were obtained by analyzing the data obtained during the research process. Becoming Hâfız is accepted as an important element that directly affects the lives of visually impaired participants. For the participants, it has features that make them at peace with themselves, the world and society, illuminate their dark world, and take them out of living within four walls and include them into life. Being an Hâfız, playing role in condolences, reciting hymns in mawlıds and similar religious ceremonies, giving voluntary Qur'an trainings in mosques or courses are important examples of social activities provided by the Hâfız. The participants stated that being a Hâfız provided them an important status in the social context and thus they gained respectability. It has been determined that some visually impaired Hâfız are employed informally. Many of the participants earn income by reciting mawlıds, hymns and eulogies in various religious ceremonies. They also recite the Qur'an in condolences and on some special days. Being Hâfız is an important resource for visually impaired individuals to be included in social life. For this reason, the achievements of the visually impaired due to being a Hâfız are an example of a model life for both the disabled and the parents with disabled children. In this direction, the visually impaired individuals should be supported in religious music-supported organizations, religious music associations should be established, and courses like mawlıdhan, etc. should be organized.

Keywords: Sociology of Religion, Visually Impaired Person, Hâfız, Social Life, Reputation, Employment.

Görme Engelliler İçin Toplumsal Bir Kaynak Olarak Hâfızlık

Öz: Kutsal metinler, tüm dinler için önemli kaynaklardır. Bu kaynaklar açık ya da örtük çeşitli toplumsal işlevlere sahiptirler. Dolayısıyla birçok kültürde kutsal metinlerin korunması ve aktarılması önem arz etmektedir. Bu nedenle birçok toplumda, yazıya geçirildikten sonra da bu metinlerin ezberlenmesi, sonraki nesillere şifahi olarak aktarılması gereği doğmuştur.

Böylece zaman içinde bu kutsal metinlerin ezberlenmesiyle alakalı çeşitli yapılar ortaya çıkmıştır. Hâfızlık da Kur'an'ın ezberlenmesi ve gerektiğinde bu yolla aktarılması amacıyla ortaya çıkmış, tarihi ve toplumsal nitelikler kazanmış önemli bir kurumdur. Hâfızlık İslam toplumlarında saygınlık nedeni olarak telakki edilmektedir. Bu nedenle birçok kişi hâfız olma konusunda çaba göstermektedir. Bu süreçte Hz. Peygamber'in hâfızlığı teşvik etmesi, hâfızlığın Müslümanlar için faziletli bir faaliyet olarak kabul edilmesi gibi birçok neden hâfızlığın yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Araştırma görme engelli hâfızların yaşantı ve deneyimlerini temele almaktadır. Öncelikle ilgili bilimsel literatüre katkı sağlanmayı amaçlamaktadır. Akademik katkının yanı sıra görme engelli bireylerin toplumsal hayata dâhil edilmesi doğrultusunda yeni seçeneklerin ortaya çıkarılması için çeşitli sosyal politikalara kaynaklık etmesini de hedeflemektedir. Araştırma, bir nitel betimsel çalışmadır. Nitel araştırma desenlerinden olgubilim (phenomenology) deseni temelinde sürdürülmüştür. Bu doğrultuda, görme engelli hâfızların yaşantılarına nasıl anlam yüklediklerini, dünyayı, toplumu ve ilişkilerini nasıl değerlendirdikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Bingöl, Elazığ, Diyarbakır ve Mardin illerinde ikamet eden görme duyumuna sahip olmayan on iki görme engelli hâfız olmaktadır. Görüşmeler sürecinde verilerin birbirini tekrarlaması dolayısıyla örneklemin doyum noktasına ulaştığı kanaatine varılmış ve bu nedenle katılımcı sayısı on iki ile sınırlandırılmıştır. Araştırmada kartopu örnekleme tekniği kullanılmıştır. Görüşmeler araştırmanın amacı kapsamında oluşturulmuş yarı yapılandırılmış görüşme formu ile gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler ev, park, dernek ofisi ve cami gibi mekânlarda yürütülmüştür. Çalışma, Bingöl Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan izin alınarak yapılmıştır. Araştırma sürecinde elde edilen verilerin analiz edilmesiyle çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Hâfızlık, görme engelli katılımcıların hayatlarına doğrudan etki eden önemli unsur olarak kabul görmektedir. Katılımcılar için, onları kendileriyle, dünyayla ve toplumla barışık hale getiren, karanlık dünyalarını aydınlatan ve onları dört duvar arasında yaşamaktan çıkarıp hayata dâhil eden özellikler taşımaktadır. Katılımcıların, cemaate imamlık yapmaları, taziyelerde görev almaları, mevlit ve benzer dini merasimlerde ilahiler okumaları, cami ya da kurslarda gönüllü Kur'an eğitimleri vermeleri hâfızlığın kendilerine sağladığı önemli toplumsal faaliyet örnekleridir. Katılımcılar, hâfızlığın kendilerine toplumsal bağlamda önemli bir statü sağladığı ve bu sayede saygınlık kazandıklarını belirtmişlerdir. Bazı görme engelli hâfızların enformel bir biçimde istihdam edildiği saptanmıştır. Katılımcıların birçoğu çeşitli dini merasimlerde mevlit, ilahi ve kaside okuyarak gelir elde etmektedirler. Ayrıca taziye ve bazı özel günlerde Kur'an okumaktadırlar. Hâfızlık, görme engelli bireylerin toplumsal hayata dâhil olmalarında önemli bir kaynak işlevi görmektedir. Bu nedenle hâfız olma dolayısıyla, görme engellilerin elde ettikleri kazanımlar, hem engelliler hem de engelli çocuk sahibi ebeveynler için model bir yaşantı örneği taşımaktadır. Bu doğrultuda görme engelli bireyler dîni mûsiki destekli organizasyonlar konusunda desteklenmeli, dini musiki cemiyetleri kurulmalı, mevlithanlık vb. kurslar düzenlenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Görme Engelli, Hâfızlık, Toplumsal Hayat, İtibar, İstihdam.

Giriş

Engellilik önemli bir dezavantajlı toplumsal kategoridir. Bu dezavantajlı durumun temelinde çok çeşitli ve karmaşık sosyal, kültürel ve yapısal nedenler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra engellilik olgusunun kendi bünyesinde barındırdığı bireysel, fiziksel ve ruhsal sorunlar da bulunmaktadır. Görme duyusunda çeşitli derecelerde kayıp yaşayan kişiler olarak görme engelliler, birçok engelli ile benzer şekilde, eğitim, sağlık, istihdam gibi alanlarda çeşitli sorunlar yaşamakta ve bu sorunlar karşısında çeşitli başa çıkma stratejileri geliştirmektedirler. Bu bağlamda görme engellilerin yaşadıkları sorunlar ile hâfızlık arasında nasıl bir ilişki olduğunu araştırmak önem arz etmektedir.

Birçok kültürde kutsal metinlerin ezberlenmesi önem taşımaktadır. Budizm, Hinduizm ve Yahudilik bunlar içinde en önemli örneklerdir. Budizm'de Buda'nın sözleri keşişleri

vasıtasıyla insanlara asırlarca kulaktan kulağa sözlü olarak aktarılmıştır. Keşişler yaygın di-yalektlerle inanç öğretilerini tüm Hindistan'a yaymışlardır.¹ Hinduizm'de sözlü olarak nakle-dilen Rigveda, Veda'nın ekleri ve Upanişadlar gibi kutsal metinler, günümüzde hala Hindis-tan'da varlığını devam ettiren ezberciler tarafından şaşırtıcı bir doğrulukla muhafaza edil-mektedir. Upanişadlar şair azizler vasıtasıyla halka şifahi olarak aktarılagelmektedir.² Bu dini külliyyatın ezberden aktarılması güçlü bir sözlü geleneğin kurumsallaşmış yapısını göstermek-tedir.³ Yahudilikteki Rabbani anlayışa göre Hz. Musa'nın Rabbinden aldığı bazı emirleri yazıya geçirmedeği kabul edilmektedir. Bu emirler Yahudiler için, yazılı Tora'nın bir açıklaması kabul edilen⁴ sözlü Tora olarak şifahi biçimde inanana aktarılmıştır. Ancak daha sonraları hem yazı yoluyla hem de ezberlenerek nesilden nesile nakledilmiştir. Yazılı bir metin olarak kutsal Ahit Sandığı'nda muhafaza edilen Yasa Kitabı/Tora, İsrail oğullarının Rab ile yaptıkları akdin bir kanıtı olarak muhafaza edilmiştir. Buna rağmen Yahudi din adamları, her hangi bir yazılı nüsha sahibi değilmiş gibi onu ezberleyerek şifahi olarak aktarmaya sürdürmüşlerdir. Hz. Musa'nın ardından günümüzde hala Tora'nın tamamını ezbere bilen tannaimler (râviler) bu-lunmaktadır.⁵

İslam'da da hâfız olarak isimlendirilen kutsal metinleri ezberleyenler kişiler vardır. Arapça bir kelime olan hâfız, koruyan, saklayan, muhafaza eden olarak tanımlanmaktadır. Kur'an'ı hâfızalarında muhafaza ederek sakladığı için onun tamamını ezberleyenlere hâfız denmiştir.⁶ Kur'an'ı ezbere okuyan kişilere "Hamil-i Kur'an"⁷ veya "Kurra" denilmektedir.⁸ Yine literatürde görme engelliliğe ilişkin tanımlamada a'ma kelimesi kullanılmaktadır. A'mâ kelimesi sözlükte, "iki gözü kör olmak suretiyle görme kabiliyetini bütünüyle yitirmiş bulu-nan kişi" şeklinde tanımlandığı gibi "basiretsiz, düşüncesiz, câhil" gibi mecazi anlamlar da içermektedir. Kur'an'da a'mâ kelimesi çoğunda mânevî, bazılarında ise fiziki körlük anla-mında on üç kez tekil, on kez de çoğul olarak geçmektedir. Bu manevi vurguda asıl göreme-yen, görme duyusu konusunda fiziksel engeli olmadığı halde, basiretini yitiren ve gerçeği gör-meyip, aklını, hakikat ve hidayete ulaşma hususunda kullanmayan kişi olarak tanımlanmak-tadır.⁹ Bu çalışmada görme engelli tabiri, görme duyumu olmayan bireyler için kullanılmak-tadır.

İslam'ın ilk dönemlerinde birçok nedenle hâfızlar yetişmiştir. Bu nedenler arasında Kur'an'ın muhafaza edilmesi, hükümlerinin anlaşılıp uygulanması, farklı yerlere tebliğ eder-ken Kur'an'ın taşıma sorunlarının bulunması, yazılı Kur'an nüshalarının yeterli olmayışı ve bunun yanında sözlü ve ezber kültürünün yaygın olması bulunmaktadır.¹⁰ Dolayısıyla, yazılı metinlerin henüz meydana getirilmesi yaygın olmadığından hâfızlık, Kur'an'ı muhafaza etme-nin bir yöntemi olarak zamanla kurumsal bir yapı kazanmıştır. Bu süreçte Hz. Peygamberin hâfızlığı teşvik etmesi, Kur'an'ı ezberlemenin Müslümanlar için faziletli bir gayret olarak de-ğerlendirilmesi hâfızlığın daha da yaygınlaşmasına kaynaklık etmiştir. İslam toplumlarında hâfız olmaya yönelik alakanın yüksek olması ve saygınlık getirmesi gibi birçok sosyal neden

¹ Emine Zehra Turan, *Budizm'de Manastır Hayatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ensti-tüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 69-70.

² Kemal Çağdaş, "Upanishadlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 19/3-4 (1961), 145.

³ Cemil Kutlutürk, *Upanishadlar'ın Hint Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri ve Önemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 179.

⁴ Mehmet Sait Toprak, "Hadislerin Sözlü Rivayeti İle Sözlü Tora'nın Rivayet Tekniği Meselesine Bir Gi-riş", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 20/1 (2008), 162.

⁵ Zeynep Nermin Aksakal, *Kitab-ı Mukaddes Yasası: Tarihsel Açıdan ve Kur'an-ı Kerim İle Mukayeseli Olarak* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 30-32.

⁶ Suat Cebeci - Bilal Ünsal, "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/11 (2006), 27.

⁷ Ömer Çelik, "Hafızlık", *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 7 (2012), 70.

⁸ Suat Cebeci, "Kur'an Öğretim Geleneği Olarak Hafızlık Eğitimi", *Diyanet İlmî Dergi* 46/4 (2010), 11.

⁹ Ahmet Saim Kılavuz, "A'mâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım 2020).

¹⁰ Hüseyin Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psikososyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Doktora Tezi, 2018), 316.

de hâfızlığın gelişmesini desteklemiştir.¹¹ Ayrıca hâfızlara dünya ve ahiret için vaat edilen birçok müjde nedeniyle de, Kur'an'ın ezberlenmesi insanlar için bir şeref vesilesi olarak değerlendirilmiştir.¹² Bu nedenlerle Müslüman toplumlarda hâfızlar çok kıymet görmektedirler. Hâfızlık insanların günahlardan uzak durmasına destek olmaktadır. Kur'an'ı ezber bilmeleri daha bilinçli bir inanan olmalarını da sağlamaktadır. Bu nedenlerle toplumda, hâfızların güvenilir, inançlı ve faziletli oldukları kanaati mevcuttur.¹³ Aynı şekilde hâfızların kıymeti konusunda hadisler de bulunmaktadır. Örneğin, bazı hadislerde geçen ve hâfızlara ahirette ailesinden cehennemlik olan kişilere şefaathakki verilmesi, birçok ebeveynin çocuklarını hâfız olarak yetiştirmede oldukça etkili olduğu günümüzde dahi bir vakiadır.¹⁴

Zamanla sınırları oldukça genişleyen İslam coğrafyası içerisinde Arap olmayan milletler Kur'an eğitimini Arapça ile beraber sürdürmüşlerdir. Osmanlı eğitim sisteminde Kur'an eğitimi bu sistemin temelini oluşturmaktadır.¹⁵ Balkanlar'da Osmanlılar dönemiyle başlayan hâfızlık kurumu; halk nezdinde oldukça değer ve destek görmüş, birçok caminin yanında, dâr-ül kurrâ olarak isimlendirilen hâfızlık medreseleri faaliyette bulunmuştur.¹⁶ Türkiye'de hâfızlık eğitimi, büyük ölçüde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'an kurslarında yürütülmektedir. Bununla beraber bazı sivil toplum örgütlerinin ve bazı din âlimlerinin/görevlilerinin kişisel çabalarıyla hâfızlık eğitimi sürdürülmektedir. Bazı köy ve kasaba gibi birçok yerde enformel hâfızlık eğitimi faaliyetlerine de rastlanmaktadır. Günümüzde ilkokul öğrencilerinden üniversite öğrencilerine ve örgün eğitim içinde olmayan kişiler hâfızlık eğitimi alabilmektedir. Dolayısıyla hâfız olmak isteyenler, çocuklardan, gençlere hatta çeşitli yaşlarda olan yetişkinlere kadar farklılık taşımaktadır.¹⁷

Görüldüğü üzere, hâfızlık eğitimi farklı özellik sahibi çeşitli hedef kitleler tarafından sürdürülebilmektedir. Bunlar arasında özel bir grup olan görme engelliler de İslam tarihi boyunca hâfızlık eğitimine kendi şartları doğrultusunda talip olmuşlardır. Bu noktada Osmanlı örnek olarak dikkate alınabilir. Osmanlı toplum yapısında görme engelli nüfusun yoğunluğu hakkında bilgi olmasa da, bu engelli kişilerin ne tür işler yaptıkları hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Görme engelliler arasında çok sayıda dilenci olduğu, az bir nüfusunda bazı vakıfların bünyesinde hizmet veren acizhanelerde bakım ve koruma hizmeti aldığı bilinmektedir. Yine bazı görme engellilerin demirci ve bakırcıların yanında kol gücüne dayalı körük çektikleri, bazı şehir ve kasabalarda seyyar satıcılık yaptıkları ve ticaretle uğraştıkları bilinmektedir. Örneğin, Kilis'te bir körler çarşısı bulunmaktaydı. Ayrıca bazı görme engellilerin ise çeşitli camilerde hâfızlık yaptıkları, hatta bu nedenle de halk arasında görme engellilere hâfız diye hitap edildiği hakkında bilgiler mevcuttur.¹⁸

Engelliler, İslam kültüründe bazı özel haklara ya da imtiyazlara sahip olmalarına karşın, bazı alanlarda ise sınırlılıklar yaşamaktadır. Görme engelliler dâhil, engelliler cihat yapmaktan azadedirler. Hanefî mezhebine göre; engellilerin cuma ve bayram namazlarını cemaatle kılmak, hacca gitmek gibi hususlarda zorunluluğu yoktur. Bu mezhebe göre, gözleri görmeyen bir kişinin cemaate imamlık yapması tenzihen mekruhtur. Şâfiî mezhebinde imamlık hususunda gözleri görenle görmeyen arasında fark yoktur. Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine

¹¹ Cebeci - Ünsal, "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları", 28.

¹² Yaşar Kurt, "Kur'an'ın Korunmasında Hafızlık Müessesesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2012), 240.

¹³ Bahattin Dartma, "Günümüzdeki Hafızlık İle Asr-ı Saadetdeki Hafızlığın Karşılaştırılması", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2013), 187.

¹⁴ Mesut Çakır - Horoz, Yavuz, "Hafızlığı Teşvik Eden Hadisler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 136-137.

¹⁵ Cebeci, "Kur'an Öğretim Geleneği Olarak Hafızlık Eğitimi", 12.

¹⁶ Nebi Bozkurt, "Hafız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım 2020).

¹⁷ Mehmet Korkmaz, "Hafızlık Eğitiminde Bireyi (Talebeyi) Tanıma", *Hafızlık Eğitimi Üzerine*. ed. Cemil Osmanoglu, Ömer Özbek (Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2019), 59.

¹⁸ Altı Nokta Körler Derneği, "altinokta.org.tr" (Erişim 15 Aralık 2020).

624 | Yunus Bucuka. Görme Engelliler İçin Toplumsal Bir Kaynak Olarak Hâfızlık

göre de görme engellilerin cemaate imam olmaları câizdir. Fıkıh âlimlerine göre görme engelliler devlet başkanlığı ve hâkimlik görevini yürütemezler. Hanefî mezhebinde görme engelliler şahitlik yapmazlar. Şâfiler'e göre görme engellilerin şahitliği fiilî ve sözlü tasarruflarda geçersizdir.¹⁹

Sözlü kültürün yaygın olduğu toplumlarda, kutsal metinlerin ezberlenmesi, şifahi olarak aktarılması mevcuttur. Bu toplumlarda ezber duyarak yapıldığı için görme engellilerin önünde bir engel oluşturmamıştır ve bu sayede bu aktarıma dahil olmaları kolay olmuştur. Bu doğrultuda araştırma görme engellilik ve hâfızlık ilişkisini temele almaktadır. Araştırmanın konusu; görme engelli hâfızların yaşantı ve deneyimleri olarak belirlenmiştir. Araştırma öncelikle ilgili bilimsel literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Akademik katkının yanı sıra görme engellilerin topluma dâhil edilmesi yönünde yeni seçeneklerin üretilmesi konusunda çeşitli sosyal politikalara kaynaklık etmesi hedeflenmektedir.

Araştırma konusu ile ilgili literatür alan bakımından çeşitlilik özelliği taşımamaktadır. Türkiye'de yapılan biri doktora olmak üzere toplam yirmi beş lisansüstü tezde; hâfızlık eğitimi alan bireylerin motivasyon ve psiko-sosyal durumları,²⁰ hâfızlık eğitimi almış kişilerin hâfızlık algıları,²¹ hâfızlık eğitimin bilişsel işlevlere etkisi,²² hâfızlık eğitiminde yaşanan sorunlar ve çözüm önerileri, günümüz Kur'an kurslarında hâfızlık eğitimi ve problemleri,²³ hâfızlık yapan bireylerde bireylerin benlik saygısı,²⁴ öznel iyi oluş ve sosyal kaygı ilişkisi,²⁵ hâfızlık eğitimi alan öğrenciler sosyolojik özellikleri,²⁶ Hâfızlığın Müslümanın dinî hayatındaki önemi²⁷ gibi konularda bilhassa din eğitimi kapsamında incelenmiştir. Bu bakımdan görme engelliliği ve hâfızlık ilişkisinin sosyoloji ve spesifik olarak din sosyolojisi perspektifinden ele alınmamış olması araştırmaya değer katmaktadır.

1. Metodoloji

1.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma, betimsel bir nitel araştırmadır. Nitel araştırmalarda özne, anlaşılması gereken kendi dünyasının inşasında etkin bir varlıktır.²⁸ Bu doğrultuda, görme engelli hâfızların yaşantılarını nasıl anlamlandırdıkları, dünyayı, toplumu ve ilişkilerini nasıl değerlendirdikleri anlaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırma, nitel araştırma desenlerinden olgubilim (phenomenology) deseni çerçevesinde yürütülmüştür. Olgu bilim deseni, kişisel yaşantı ve deneyimler doğrultusunda karşılaştıkları olgulara ve durumlara ne anlam yüklediklerini dikkate alan bir modeldir.²⁹

¹⁹ Ahmet Özel, "A'mâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım 2020).

²⁰ Hüseyin Algur, *Hâfızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psikososyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Doktora Tezi, 2018).

²¹ Fatma Şahin, *Amaç-Araç Dengesi Açısından Hafız Adayları, Velileri ve Öğreticilerin Hafızlık Algıları* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

²² Sümeyye Şirin, *Hafızlık Eğitimi'nin Bilişsel İşlevlere Etkisi* (İstanbul: Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Bilal Ünsal, *Günümüz Kur'an Kurslarında Hafızlık Eğitimi ve Problemleri (İstanbul Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²⁴ Kevser Demir, *Hafızlık Eğitimi Almış Bireylerin Benlik Saygısı Üzerine Nitel Bir Çalışma* (İstanbul: Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

²⁵ Öznur Güngör, *Klasik Ve Modern Sistemde Hafızlık Yapan Bireylerde Öznel İyi Oluş ve Sosyal Kaygı İlişkisi Üzerine Bir Çalışma* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

²⁶ Seyhan Yıldırım, *Sosyolojik Açından Hafızlık Eğitimi Alan Öğrenciler (Elazığ Örneği)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

²⁷ Yasemin Tunç, *Kur'an Hafızlığı ve Müslümanın Dinî Hayatındaki Önemi* (İstanbul Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

²⁸ Hüseyin Bal, *Nitel Araştırma Yöntemi* (Isparta: Fakülte Kitapevi, 2013).

²⁹ John W. Creswell, *Research Design: Qualitative, Quantitative, And Mixed Methods Approaches*. (Thousand Oaks, CA: Sage, 2003).

Nitel araştırmanın amaçları arasında, derinlerde olanı, dile getirilmeyeni, dikkate alınmayı, gündelik yaşamda kaybolanı öne çıkarma bulunmaktadır.³⁰ Nitel araştırmalar olgular arasında çeşitli değişkenler arasında ilişkiler kursa da genellenebilir sonuçlara ulaştığını ileri sürmez.³¹

1.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubu Bingöl (5 kişi), Elazığ (3 kişi), Diyarbakır (2 kişi) ve Mardin'de (2 kişi) ikamet eden görme duyumuna sahip olmayan 12 görme engelli hâfız bireyden oluşmaktadır. Bu gruba ulaşmak için kartopu örneklem tekniği kullanılmıştır. Araştırmaya Bingöl ilinde başlanılmış ve katılımcılardan alınan iletişim bilgileriyle diğer katılımcılara zincirleme şeklinde ulaşılmıştır. Görüşmeler sonucunda katılımcılardan elde edilenlerin verilerin birbirini tekrarlama nedeni ile örneklemin doyum noktasına ulaştığı düşünülerek katılımcı sayısı 12 ile sınırlandırılmıştır.

Araştırma Bingöl, Elazığ, Diyarbakır ve Mardin illerinde ikamet eden görme engelli 12 hâfız ile yürütülmüştür. Bu çerçevede dokuz erkek ve üç kadın engelli ile görüşmeler yapılmıştır. Katılımcılara dair bazı demografik bilgiler tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcılara Dair Demografik Bilgiler

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Engelli Olma Yaşı	Yaşadığı Yer	Medeni Durum	Eğitim Durumu	Mesleği
K1	Erkek	41	Doğuştan	Mardin	Bekâr	Ön lisans	Müezzin
K2	Kadın	53	28	Bingöl	Evli	İlkokul	Ev Hanımı
K3	Erkek	37	12	Bingöl	Evli	Lisans	Müezzin
K4	Erkek	39	Doğuştan	Bingöl	Evli	İlkokul	Çalışmıyor
K5	Kadın	42	25	Bingöl	Evli	İlkokul	Ev Hanımı
K6	Erkek	40	19	Elazığ	Bekâr	Lise	Müezzin
K7	Erkek	50	10-11	Elazığ	Evli	Lise	Müezzin
K8	Erkek	67	8-9	Elazığ	Evli	Ortaokul	Emekli
K9	Erkek	68	7-8	Diyarbakır	Evli	Lise	Emekli
K10	Erkek	55	8	Bingöl	Evli	İlkokul	Müezzin
K11	Kadın	70	6-7	Mardin	Bekâr	Okuryazar değil	Çalışmıyor
K12	Erkek	69	3-5	Diyarbakır	Evli	Lise	Emekli

Tablo 1'de görüldüğü gibi katılımcıların çoğunluğu erkek görme engelli bireylerden oluşmaktadır. Kadın engelli bireylerin erkeklerden farklı olarak toplumsal ve eğitim gibi çeşitli nedenlerle birçok sorun yaşadıkları bilinmektedir. Hâfızlık gibi hassas ve uzun süreli bir

³⁰ Bal, *Nitel Araştırma Yöntemi*.

³¹ Remzi Y. Kınçal, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2014); Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008),

626 | Yunus Bucuka. Görme Engelliler İçin Toplumsal Bir Kaynak Olarak Hâfızlık

eğitim sürecine dâhil olmaları ciddi bir aile desteği gerektirmektedir. Benzer nedenlerle katılımcıların kadın sayısı erkeklere oranla çok düşüktür. Katılımcıların %25'i bekâr, %75'i ise evlidir. Eğitim düzeylerine bakıldığında katılımcıların %8'i okuryazar değil, %33'ü ilkokul, %8'i ortaokul, %33'ü lise, %8'i önlisans, %8'i de lisans düzeyinde eğitim almıştır. İş ve istihdam açısından bakıldığında katılımcılardan %17'si ev hanımı, %25'i emekli, %42'si müezzin, %17'si de her hangi bir işte çalışmamaktadır. Katılımcılardan K2, K4 ve K5 Kur'an'ı tam olarak hıfz etmediklerini, büyük oranda ezberlediklerini ancak ezberleme işinin hala devam ettiğini belirtmişlerdir. Bununla beraber toplumda ve yakın çevresinde hâfız olarak kabul gördüklerini belirtmişlerdir. Diğer %75 ise katılımcı Kur'an'ı baştan sona ezbere bildiklerini ifade etmişlerdir.

1.3. Veri Toplama Aracı, Süreç ve Analiz

Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme formu ile veriler elde edilmiştir. Kullanılan görüşme formu için Bingöl Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 13.07.2020-E.11825 tarih ve sayılı yazı ile izin alınmıştır. Katılımcılar ile yarı yapılandırılmış görüşme yapılmış ve Patton'nın³² altını çizdiği gibi, bununla araştırmanın esas noktası olan hâfızlığın görme engelli bireylerin hayatlarına nasıl katkı sunduğuna ulaşma hedeflenmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme formu ile de ana konudan uzaklaşmadan zamanın verimli kullanması amaçlanmıştır. Görüşme formunda kullanılan biyografik yaşam, hâfızlık eğitimi ve sonrasındaki deneyimler, sosyal çevre ile ilişkiler, toplumsal hayata katılım ve istihdam temel sorulara ek olarak katılımcıların ifadeleri doğrultusunda sonda sorular kullanılarak görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler Eylül ve Aralık 2020 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler ev, park, dernek ofisi ve cami gibi mekânlarda yapılmıştır. Görüşmelerin on tanesi yüz yüze yapılmıştır. Görüşmeler ortalama bir saat sürmüştür. Biri Diyarbakır ilinde diğeri ise Mardin ilinde ikamet eden iki kişi ile pandemi koşulları nedeni ile yaş ve sağlık durumları gereği telefon vasıtasıyla iletişim kurularak görüşmeler yapılmıştır. Görüşmecilerden alınan izinler doğrultusunda görüşmeler kayıt edilmiştir. Kayıt edilen görüşmeler deşifre edilerek elde edilen veriler betimsel analiz tekniği ile gözden geçirilmiştir. Bu doğrultuda katılımcılar için sıralı olarak K şeklinde kodlama yapılmış, akabinde yaşına ait bilgiye (örneğin; K1, 40) yer verilmiştir.

Yapılan görüşmeler sonucunda ulaşılan veriler analiz edilmiş ve belirlenen temalara göre kategorize edilmiştir. Bu doğrultuda katılımcılardan yapılan çeşitli alıntılarla metin oluşturulmuştur. Analiz sürecinde literatürden yararlanarak değerlendirmelerde bulunulmuş ve çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

2. Bulgular ve Yorumlar

Yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen veriler temalara ve kategorilere göre düzenlenip kodlanmıştır.

2.1. Hâfızlık ve Engelliliğe Dair Anlam ve Deneyimler

Bireyin hayatına devam edebilmesi için engellilik halini anlamlandırılması gerekmektedir. Bu durum onların hayata barışık olmaları, yaşam enerjisi ve üretkenlik için oldukça etkilidir. Bu doğrultuda engelliliğin birey için ne anlam ifade ettiği (ceza, imtihan vesilesi vb.) sorusunun cevaplanmış olması önem taşımaktadır.³³ Bu yönde bir cevabı K1 şöyle vermektedir:

³² Michael Quinn Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. çev. Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir (Ankara: Pegem Akademi, 2014).

³³ M. Naci Kula, *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*. (İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi, 2005).

"Bu durumu bir musibet olarak değerlendirmiyorum. Bunu Cenab-ı Hak tarafından bize verilen bir hediye olarak görüyorum. Eğer bu hediyenin değerini bilirsek bizim için güzellikler bekliyor demektir, önemini anlamazsak hem bu dünyamız karanlıktır hem de Allah muhafaza öbür dünyamız karanlık olacak. Dolayısıyla 'Sizin şer bildiğinizde hayır, hayır bildiğinizde şer vardır'. Elbette ki Cenab-ı Hak iyi bilir. Hâfızlık gibi büyük bir nimet bize bahsetti. Bizler, 'Hâmil-i Kur'an' yani Kur'an'ı taşıyanız."

Engellilik halini bir imtihan ve kader olarak değerlendirmek bununla teselli bularak hayata daha pozitif bakmaya K2 şu ifadelerle dikkat çekmektedir: "Engellilik bir imtihandır. Kaderimde kör olmak varmış. Herkesin imtihanı farklı. Benimki gözlerim, Allah insanın aklını almasın yeter."

Hâfızlık katılımcıların hayatlarında önemli bir yer tutmaktadır. Bu gerek anlamlandırma sürecinde gerekse de işlevleri bakımından geçerli bir durumdur. Bu işlevler hem ruhsal hem de sosyal yönden dikkate alınmaktadır. Hâfızlığı kendisiyle barışık olma, sıkıntılara karşı tahammül gücü geliştirme, kederden uzaklaştırma ve hayata katma gibi işlevlere K3 şöyle vurgu yapmaktadır:

"Kendinle barışıklı dünyayla toplumla barışıklı demektir. Göz o kadar önemli ki '*Ben kulumun iki sevgilisini yani gözlerini alırsam o da sabrederse onu cennete koyacağım*'. İslam hayatımızı anlamlı kılar. Gözünüz görmüyor evlenmişsiniz, çocuğunuzu görmüyorsunuz. Her şey karanlık. Karanlık bir odada yaşamak tek başına, buna benzer korkunç bir şey olur. Ama Kur'an insan hayatını aydınlatır. Nur gelince karanlık dağılır. Her ne kadar sıkıntı yaşasak dahi."

Kur'an okumanın ve hâfız olma sürecinin kendisinde güçlü bir duygusal etkide bulunduğu dile getiren K5 ise şu ifadelerle söz konusu durumu dile getirmektedir.

"Hala kendi başıma Kur'an'ı ezberlemeye çalışıyorum, telefonuma hatim programı indirdim. Fırsat buldukça Kur'an'ımı da getiriyorum, açıyorum. Görmediğim halde telefon okuyor, ben de Kur'an'ımın sayfalarını çeviriyorum. Kur'an'ım açılın diye. Kur'an'ım kapalı kalsın. Onu çok seviyorum. Çocuklarımla Kur'an'ı var. Benim Kur'an'ım başka. Ondan ayrılmak istemiyorum, dokunmak istiyorum. Kur'an hayatımızda olmasaydı büyük boşluk oluşurdu. Kur'an büyük bir teselli, büyük bir huzur. Bugüne yarına her şeye bir anlam katıyor."

Görme engelliler için hayatın zorluğunu ve bu süreçte Kur'an'ın kendisi için yaşamsal nitelikte olduğunu, kendisine verdiği destek ve anlamı K11 şöyle dile getirmektedir:

"İyi ki hâfız olmuşum. Kur'an olmasaydı, ben dua olmasaydı yaşayamazdım. Beni ayakta tutan bunlar oldu. Yalnızlığımıza destek olan, huzur veren, kapı aralayan hep Kur'an oldu. Kur'an'ım olmasaydı nasıl yaşayacaktım, nefes alacaktım, nasıl atlatacaktım bunca sıkıntıyı. Kur'an benim hayatım, onun sayesinde yaşıyorum."

Hâfızlığın kendi hayatlarındaki işlevleri farklı vurgularla dile getiren katılımcılar da bulunmaktadır. Hâfızlığı; K6, "Hâfızlık benim için bir ayna oldu. Işık tuttu benim için, hayata dönmek için. Karanlık dünyamı aydınlattı. Bir pencere oldu.", Kur'an'ın sayesinde zihinlerinden isyan duygusunun geçmediğini belirten K7, "Kur'an okuduğunuz zaman bütün sıkıntımız kederimiz gider. Bizi rahatlatıyor, huzura kavuşturuyor.", Kur'an öteki dünyada da insanı kötülüklerden koruyan bir cevher olduğunu vurgulayan K2, "Kur'an şifa gibi geliyor bana, teselli buluyorum.", K3 "Biz Kur'an'ı ezberliyoruz, Allah da bizi muhafaza ediyor kazadan beladan haramdan." bağlamında değerlendirmektedirler. K12 ise ruhsal destek yanında kendi fiziksel rahatsızlıklarının giderilmesi için de Kur'an okumanın kendi için önemini "Gece rahatsız oluyorum, uyuyamıyorum, ayaklarımla altı yanıyor gidip Kur'an okuyorum, ağrım sızım kalmıyor." sözleriyle dile getirmektedir.

Her bireyin toplumsal hayatta çeşitli statüleri bulunmaktadır. Bireyler statülerinin gereği davranışlar yapmak zorundadırlar. Hayatı paylaştığımız diğer bireyler bizden bu davranışları beklerler. Böylece statülerin saygınlıklarıyla bireylerin davranışlarının kontrol edil-

628 | Yunus Bucuka. Görme Engelliler İçin Toplumsal Bir Kaynak Olarak Hâfızlık

mesi sağlar. Elbette bazı toplumsal statüler çeşitli hassasiyetlere sahiptir. Eğitim, sağlık, güvenlik gibi alanlarda statü edinmiş insanların hassasiyetleri daha yüksek olmaktadır.³⁴ Benzer şekilde hâfızlığın da kişilere birçok sorumluluk yüklediği ileri sürülmektedir. Katılımcılardan ikisi özellikle bu hususa dikkate çekmektedirler: "Hâfızlık hem bu dünya için hem de ahiret için büyük sorumluluk yüklüyor. En büyük sorumluluk hâfızlığa devam etmek, unutmamak. Biz hâfızlar olarak topluma örnek olmak zorundayız yaşantımızla." (K6, 40). "Hâfızlar toplumda daha dikkat olmalı. Bir kere sana gelen bir hata Kur'an'a gelebilecek bir hata gibi değerlendirilebilir. Ciddi manada dikkatli olmalı yoksa hâfızlık kurumuna leke sürülür." (K3, 37).

Hâfızlığın sorumluluğu sadece toplumsal davranışların denetlenmesiyle sınırlı tutulmamaktadır. Bununla beraber özellikle bu sorumluluğun önemli bir boyutunun bizatihi Kur'an'a ve Allah'a karşı olduğunu K4 şöyle dile getirmektedir:

"Hâfızların yükü ağırdır. Kur'an'ın ağırlığı, yaşamın sorumluluğu." Hâfızlığın tüm yaşamı çerçeveleyen boyutunu K7 ise şunları vurgulayarak dile getirmektedir: "Hâfız olduktan sonra sorumluluk artıyor Kur'an'a karşı. Hâfız bir insan, herkes gibi yaşayamaz. Çok temkinli olmak zorundadır. Hâfız olup da hakkını vermemek büyük bir vebaldir. İnsanlar da bekliyor, Allah Teâlâ da."

Hâfızlık bireylerin hayatlarında önemli birçok değişime kaynaklık etmektedir. Bir biyografik kırılma olarak değerlendirilebilecek bu süreç bireyler için hayata dönme, hayata barışma niteliği taşımaktadır. Bu doğrultuda hâfız olmanın tüm katılımcıların hayatlarında köklü değişikliklere neden olduğu ileri sürülmektedir. Belirtilen hususta K3 şunları dile getirmektedir:

"Gökle yer ne kadar birbirinden uzaksa hâfız olmak da olmamak da o kadar uzak birbirinden. Yani insana Kur'an ayrı bir değer katıyor. Kur'an olmasaydı benim dünya ile bir bağım olmayacaktı. Evde doğar evde yaşar evde ölürdüm. Bir kere hâfızlık seni evden çıkarıyor yaşama katıyor. Toplum nazarında daha farklı konuma getiriyor. Saygılığın arttırıyor. Tamamen farklı bir dünyaya çağırıyor. Seni ayrı bir kefeye koyuyor. Hem insanlar seni kabul eder hem de sen kendini kabullenmiş olursun, bununla da teselli oluyorsun. Kur'an olmazsa görme engelli bir insanın teselli bulması çok zor. Hırçınlaşırsın. Görmeyince zaten mutluluğun yüzde doksanı gitmiştir."

Gözlerini on dokuz yaşında kaybettikten sonra, dört yıl boyunca hayatında ruhsal anlamda büyük bir boşluk oluştuğunu, sürekli evde oturduğunu, zamanını sadece radyo dinleyerek geçirdiğini, çevresinde sadece iki kişinin olduğunu ve hayatının kişilerin çevresinde döndüğünü belirten K6 hâfızlığa başlamasıyla hayatında meydana gelen değişiklikleri şöyle anlatmaktadır:

"Hâfızlığa başladıktan sonra camide yaklaşık elli arkadaşım oldu. Çoğu ile şuan da iletişim halindedim. Her gün değişik ortamlara giriyor, sohbet ediyor, davetlere katılıyorduk. Hâfızlık sayesinde ruhsal bunalımdan kurtuldum ve hayata daha pozitif bakmaya başladım. Benim için pırl pırl bir aydınlık oldu. Hâfızlığın bana bir lütuf olduğunu anladım. Geçen karanlık dört yıldan sonra hayatımın dolu dolu olmasını maneviyatımın artmasını, insanlarla bir arada olmamı sağladı. Hâfız olmasaydım, sürekli evde oturan, sadece hayatı yeme içmeden, uyumadan ibaret olan bir insan olurdu. İşe yaramaz, faydasız biri olarak kendimi görürdüm. Tam bir travma yaşadım, psikolojim çökerdi. Karanlık her şeyime sinerdi."

İnsanların düşünce ve ruhsal durumlarına yoğun olarak etki eden, hayatlarında izleri silinemeyen birtakım ağır olaylar travma olarak adlandırılmaktadır. Bunlar bireylerde korku, çaresizlik ve yetersizlik gibi duygulara sebep olmaktadır. Zira travmatik yaşantılar bireylerin hayati bütünlüğünü bozan niteliktedir. Çeşitli doğal afetler, trafik kazaları, ciddi bir hastalık tanısının konması, bir yakının kaybedilmesi gibi bireyin başa çıkma mekanizmasını etkileyen durumlar travmatik olaylara örnektir.³⁵ Bunlara engellilik de rahatlıkla eklenebilir. Bilhassa sonradan engelli olma bireyler üstünde travmatik etkilere neden olmaktadır. Hayattan kopma, hayatını nasıl sürdüreceği hususunda yaşanan çaresizlik gibi duyguların ortaya

³⁴ Tuncay Ceylan, "Toplumsal Sistem Analizinde Toplumsal Statü ve Rol". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2011).

³⁵ Murat Eren, Özen. *Travma Sonrası Stres Bozukluğu Yönetim Giriş*. (Erişim 15 Aralık 2020).

çıkıldığı elde edilen verilerden anlaşılmaktadır. Travma ile başa çıkma noktasında hâfızlık önemli bir faktör olarak dile getirilmiştir.

2.2. Dini ve Toplumsal Hayata Katılım

Toplumsal hayata katılım için sosyalleşme önemli bir süreçtir. Engeli çocuklar dikkate alındığında sosyalleşme sürecinin çok daha önemli olacağı fark edilecektir. Aile bireylerinin deneyimleri ve eğitim durumlarının engelli çocuğun hayatını şekillendirecek boyutta olduğu da anlaşılacaktır. Ebeveynlerin aşırı koruyucu tutum, ihmal ve ilgisiz olma, bilgisizlik, korku ve endişe gibi davranışları dikkate değer niteliktedir.³⁶ Bu zikredilenler doğrultusunda K1 şunları ifade etmektedirler:

"(...) babam fotoğraflarımızı çekti. Evraklarınızı hazırlayacak bizi Antep'e körler okuluna gönderecek. Ancak annem ona 'Bu çocukları okula göndermek için önce benden boşanman lazım, ancak öyle gönderebilirsin. Gece kalkıyorum çocuklarımın üstlerini başlarını yokluyorum, örtüyorum. Benim çocuklarımı Çocuk Esirgeme Kurumuna mı atacaksın kesinlikle buna razı olamam'. Babam ne yapsın bizi okula göndermediler. Zor koşullar. Babamlar da eğitim görmedikleri için görme engellilerin eğitimle ilgili hiç bilgi sahibi değildiler. Babam da beni zorluyor. İlla ki sen bu hâfızlığı yapacaksın, babamın desteği var ama ne yapacağımı bilemiyorum. Beni zorladıkça da üzülüyordum."

Hâfızlık sürecinin doğmasına ve devamına etki eden unsurlardan biri de görme engelli hâfızların ailelerinde dini yaşantının varlığı ve gözlerini kaybetmeden kendilerinin edindikleri deneyimlerdir. Dini sosyalleşme olarak tanımlanabilecek³⁷ edinilen ilk beceriler, atılan tohumlar gelişerek sonraki süreçte güçlenerek ortaya çıkacaktır. Bu süreç bazı katılımcıların daha kolay hâfız olmalarını hem de göremediklerinde ortaya çıkan psikolojik sorunlarla başa çıkmayı da sağlanması beklenir. İlgili husus için örnek olabilecek ifadeler K5 ve K3 tarafından şöyle dile getirilmektedir: "Çocukken, konuşmaya başladığımızda Kur'an'la tanıştık. Babam ve annem evde çocuklara Kur'an dersi veriyordu. Evimiz medrese gibiydi, babam sabah namazına giderdi, camiden döndüğündeyse ev çocuk dolardı." (K5, 42). "On iki yaşındaydım gözlerimi kaybettiğimde. Bir cami bahçesinde ışık yok oldu. Öğleden sonra ikindi vaktiydi. Henüz hâfızlığa başlamamıştım. Cami sohbetlerine gidip geliyordum. İşte peygamberin hayatından, sahabeden hayatından bahsediliyordu." (K3, 37).

Sosyal yaşama hâfız olarak dâhil olmanın kaynaklık ettiği değişikliklere, tüm katılımcılar tarafından dikkat çekilmektedir. Hâfızlık katılımcılar için merkezi bir statüye dönüşmüş ve sürdürdükleri tüm ilişkiler de bu statü üzerinden yürütülmektedir. Özellikle görme engelli bir kişinin hâfız olmasının nelere kaynaklık ettiği hem kendi yaşamındaki etkileri, hem de bir model yaşantı olarak değerlendirilmeleri bakımından önem taşımaktadır. Hayata hâfız olarak tekrar döndüğünü belirten K6 insanların kendisine yönelik tutumlarını şöyle ifade etmektedir:

"Görme engelli olduğum ilk yıllarda sokaktan geçerken fazla değer verilmezdi bizlere. Ancak hâfızlığı tamamladıktan sonra bizim de kendimizi topluma ispatladığımızı gördüm. Bize sıradan bakanlar hürmet etmeye, saygı göstermeye başladılar. Hâfız olmamız, engellilere bakış bakımından insanlar üstünde pozitif etkilerde bulunuyor. Ayrıca görme engelliler kendilerinin de bir şeyler yapabileceğinin farkında oluyorlar. Bizler örnek olmuştuk. Bir nevi model oluyoruz, hem engelliler için hem de engelli çocuğu olan aileler için."

Katılımcıların tümünün ifadelerinden anlaşıldığı gibi hâfızlık toplumsal alanda ciddi bir saygınlık nedenidir. Bunun yanında görme engelli bir hâfız olarak hayata katılmak bu saygınlık düzeyini daha da artırmaktadır. Babasının da kendisi gibi görme engelli hâfız olduğunu belirten K4, bir hâfız olarak babasının toplum nezdinde edindiği saygınlığı şu hatıralarla aktarmaktadır:

³⁶ Ejder Okumuş, "Dini Sosyalleşme", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/11 (2014), 437.

³⁷ Okumuş, "Dini Sosyalleşme", 442.

630 | Yunus Bucuka. Görme Engelliler İçin Toplumsal Bir Kaynak Olarak Hâfızlık

"Kişin zor zamanlardı. Evimiz misafir dolup taşardı. Babamı çok severlerdi. İnsanlar her akşam bizlere gelirlerdi. Divan kurulurdu. Kasideler okunur, sohbet yapılır, peygamber ve sahabeler hakkında menkıbeler, kıssalar anlatılırdı. Misafirler babamı can kulağıyla dinlerdi. Hitabeti güçlüydü. Konuşurken Allah'ın hiçbir kulundan çıt dahi çıkmazdı. Bazen gelir babamı evden alırlardı, başka yerlerdeki divanlara götürürlerdi. Babamın müdavimleri, özel dostlukları vardı. Halktan, esnaftan, tüccarlardan. Ona akıl danışır, onunla istişare ederlerdi. Babamı engelli olarak görmüyorlardı. Aksine babama çok saygı duyuyorlardı."

Görme engellilerde yaşanan önemli bir başka husus "bağımsız hareket" edebilmedir. Bilhassa baston kullanımı ile elde edilebilecek birçok beceriyle söz konusu duruma erişilebilmektedir. Zira bir başkasından destek almadan istenilen yerlere ulaşmak için mimari erişim ve kent ulaşımı ciddi sorunlar taşımaktadır.³⁸ Bağımsız hareket noktasında edindiği deneyim ve özgüveni K3 şu ifadelerle anlatmaktadır:

"Ben tek başıma bastonumla çarşıya da gidiyorum, kursa da geliyorum. İstanbul'a da gidip geliyorum. Bingöl'de beni engelli görmüyorlar. Hâfızlık ve özgüven engelimin önüne geçti. Ben de kendimi engelli olarak görmüyorum, toplumun nazarında da akrabalarım da. Birçok konuda benden yardım istiyorlar. Hatta akıl danışıyorlar."

Kadın katılımcılar için sosyal hayat daha dar bir çevrede ve sınırlı mekânlarda geçmektedir. Daha çok komşuluk ve akrabalık ilişkileri ile sürdürülmektedir. K5 ilişki içinde olduğu kişilere dair deneyimlerini şöyle aktarmaktadır:

"İnsanlar anlayışlı ise engellilere çok iyi bakıyor. Çok şükür şimdye kadar kimse bana karşı olumsuz bir şey göstermedi, küçümsemedi. Çevremdeki insanlar da beni çok seviyor, saygı gösteriyor. 'Ne olursun bize dua et sen Allah'ın sevdiği kulusun' diyorlar. Balıkesir'de otururken, çok anlayışlı komşularım vardı. Tayinimiz çıkıp geri geldiğimizde komşularım o kadar ağladılar ki. 'Gidiyorsun bizi her şeyden mahrum ediyorsun' dediler. Çok yardımcı oluyorlardı. Komşularımızla çok iyi ilişkilerimiz vardı, içli dışlıydık. Kur'an okuma günlerimiz vardı. Ben Kur'an'ı okurdum onlar da takip ederdi. Taziye evinde Kur'an okuma saati vardı. Tanıyanlar beni de çağırırdı."

Hâfızlık hayat boyu devam eden bir toplumsal statüdür. Görme engelliler için bu statü hayatlarında önemli yer edinmektedir. Hâfızlığı sürdürme ve öğrenciler yetiştirme bu statünün gerekli kıldığı kimi işlevlerdendir. Söz konusu durumu yaşamı için bir gerekçe olarak değerlendiren ve birçok hâfız yetiştiren K8 şöyle dile getirmektedir:

"Bu şehirde herkes beni bilir. Millet beni çok sever, sayar, kıymet verir. Talebelerim de bana çok kıymet veriyorlar. Hiçbir yere yalnız göndermiyorlar. Abdest almaya gidiyorum yanımda birkaç kişi gelmek istiyor. 1976 yılında göreve başladım, 42 yıl kadrolu olarak çalıştım. Müezzin olarak görev yapıyordum. Dört yıl önce emekli oldum. Hala aynı camide akşama kadar gönüllü olarak insanlara Kur'an öğretiyorum."

Toplumsal hayata katılımın önemli bir aşaması olarak sivil toplum kuruluşlarına aktif olarak üye olmak kabul edilebilir. Hâfızlık deneyiminin kendisini hayata etkin bir şekilde topluma kattığını engelliler alanında da aktif olup başarılılar elde eden bir sivil toplum kuruluşunun kurucuları arasında bulunduğunu belirten K6, süreci şöyle anlatmaktadır:

"Yedi kişilik bir arkadaş grubuyla engelliler spor derneği kurduk. Sadece spor ile uğraşmıyoruz. Görme engelli kardeşlerimizin sosyalleşmeleri gibi birçok alanda insanlara ve engellilere yardım etmek istiyoruz. Burada birçok branşımız var: futbol golbol, yüzme, atletizm, satranç, halter gibi. Ülke genelinde sportif başarılarımız da var. Halter de iki şampiyonluğumuz, futbolda da ikinciliğimiz ve üçüncülüğümüz var. Takım olarak şehirlerarası turnuvalara beraber kafilerle olarak gidiyoruz. Ben de önceki yıllarda hem golbol hem futbol oynadım. İki şampiyonlukta birebir oyuncu olarak sahada oldum. Aynı zamanda kulüp başkanıydım. Hala kulüpte başkan yardımcısı olarak devam ediyorum."

Ayrıca K6 görme engelliler spor kulübü faaliyetlerini, amaç ve hedeflerini tanıtmak, engelliler alanında bilinçlendirme düzeyinin artmasına katkı sağlamak amacıyla yerel radyoda programlara katıldığını, yerel televizyona da programların hepsinde konuşmacı olarak

³⁸ Selda Çağlar, "Engellilerin Erişilebilirlik Hakkı ve Türkiye'de Erişilebilirlikleri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 61/2 (2012).

davet edildiğini ifade etmektedir. Dolayısı ile gönüllü olarak sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinde bulunarak engellilerin hak ve sorunlarının kamuoyuna iletilmesi hususunda da önemli görevler üstlenmiştir. Benzer doğrultuda açıklamalara, kuruluşunda aktif olarak bulunduğu Altı Nokta Körler Derneği'nin kuruluş sürecini de K9 şöyle açıklamaktadır:

"Altı Nokta Körler Derneği'ni 1995 yılında kurduk. Ankara'da dernek yönetiminde bulunan biriyle tanıştık. Bir süre sonra bu arkadaş Bingöl'e geldi. Biz 5-6 görme engelli bir araya geldik, o hepimizi ikna etti. Başlamaya karar verdik. Bodrum katta bir yer kiralandık. Ankara'ya sürekli olarak gidip geliyorduk. Oradaki katılımcılara bakıyordum, çok bilgi sahibi idiler. Hakları çok iyi biliyorlardı. Görme engellilerin kendi ayakları üzerinde kalabilmesi için çabalar sarf ediyorlardı. Okumuşlar, avukat olmuşlar, çeşitli meslekler. Bingöl'deki dernek başkanlığını aralıklı yapıyorduk. Herkes bu işi öğrensin, yönetebilsin diye. Ama görme engelliler çok utangaçtı, toplumsal hayatta çıkamıyorlardı. Kimse kendine güvenemiyordu. Derneğimiz gelişmeye başladı. Birçoğunu dört duvar arasından kurtardık. Özellikle görmezle çok destek olmaya çalıştık, onlar çok daha öncelikli ve hassas. Hatta diğer engelliler de derneğe gelip gitmeye başladılar. Sosyal, ekonomik kültürel, eğitim alanlarında destek olmaya çalıştık."

Ancak engellilik alanında örgütlenme seviyesinin düşük olması, bilinç eksikliği, maddi yetersizlikler, eğitim düzeyinin düşüklüğü gibi nedenler sivil toplum kuruluşlarının önündeki önemli sorunlar olarak dikkat çekmektedir.³⁹

Engellilerin toplumsal hayata katılım hususunda yaşadıkları en önemli sorunların arasında evlenme ve aile kurma gelmektedir. Bu durum yoksulluk, işsizlik, bilgisizlik vb. birçok nedenden kaynaklanmaktadır. Bu konuda toplumsal yargılar ve ebeveynlerin tutumları da belirleyici olmaktadır. Engelli kadının aileyi sürdürme konusunda becerilerinin yeterli olmadığı, özellikle anne olma ve çocuk yetiştirme konusunda şanssızlıklar yaşayabilecekleri düşünülmektedir. Bilhassa görme engelli kişiler sorunu belirgin bir şekilde yaşamaktadırlar. Katılımcılardan K1 ve K6 iki önemli nedene şu ifadelerle dikkat çekmektedirler:

"Toplumumuzda şu önyargı var: Adam 'Kızımı nasıl bir görme engelliye vereyim?' diyor. İnsanları fiziksel eksikliklerinden dolayı değerlendirmek çok yanlış bir durumdur. Bundan dolayı görme engelli bir erkeğin gören bir bayanla evlenmesi çok zor. Gören bir erkek görmeyen bir kadınla hiç evlenmiyor. Bunun dışında görme engelli çocuğu olan aileler, iki görme engellinin de evlenmesine engel oluyor. Yaşamın onlar için zor olduğunu düşünüyorlar, ancak günümüzde görme engelliler için evlerde teknolojiler çok gelişmiş. Hayat çok kolay, sesli programlarla beyaz eşyalar yönlendiriliyor. Görme engellilerin evlenmeleriyle ilgili çok önemli sorunlar var. Çok sayıda erkek ve bayan benzer sebeplerden dolayı evlenmiyor. Oysaki evlilik her insanın hakkıdır, desteklenmelidir." (K6, 40).

"Kendimi bildim bileli hep dışarıdayım. Doğru dürüst evde kalmadık. Daha küçükken ben ve kardeşlerim okullarda, kurslarda, medreselerde gezip durduk. Ancak özel zamanlarda, bayramlarda ailecek bir araya gelme şansımız oluyordu. Yıllardır hiç beraber olmadık. Şimdi kardeşlerimin her biri farklı illerde iş buldular." (K1, 41).

Cami cemaati daha çok erkeklerden oluşmaktadır. Bir kadın olarak cami merkezli bir hayat sürdürmek, ataerkil aile yapısı, kadının annelik rolü gibi bazı toplumsal koşullar bakımından zordur. Tüm bunlara rağmen kendi mahalle camisinde daha çok bir kadın cemaatinin de oluşmasına katkıda bulunan K11 sosyal hayat içinde olduğunu şöyle aktarmaktadır:

"Çok eskiden evde küçük bir köşede Kur'an öğrenmek isteyenlere ders veriyordum. Şimdi sabah kahvaltısından sonra camiye giderim. Küçük büyük her yaşta öğrencilerim var. Genç kızlar, hatta yaşı ilerlemiş evli kadınlar, okula başlamayan çocuklar. Çocukları çok seviyorum. Onlarla sohbet ediyorum, şeker veriyorum, şakalar yapıyorum. Belirli günlerde camide kadınlara, çocuklara sohbet yaparım. Bazen sohbetler çok kalabalık olur. Beraber ilahiler söyleniyor. Ben de kendi çapında nasihatlerde bulunuyorum. Akıl danışanlar da oluyor."

³⁹ Kasım Karataş - Bayram Oran, "Engelliler: Siyasetin Periferinde Kalanlar". *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi* 2 (2007), 15-16.

632 | Yunus Bucuka. Görme Engelliler İçin Toplumsal Bir Kaynak Olarak Hâfızlık

Bazı katılımcılar camilerde müezzin olarak hizmet vermektedirler. Cami üstlendiği çeşitli işlevlerle önemli bir toplumsal mekân hüviyetindedir. Doğal olarak cami cemaatiyle çeşitli zaman ve konularda sosyal bir yaşam sürdürülmektedir. Bu ilişki kimi zaman görev ve sorumlulukları dışındaki ilişkilere de taşmaktadır. Bu noktada cemaat üyelerinin kendilerine yönelik tutum ve davranışlarını dile getiren bazı katılımcılar şunları dile getirmektedirler:

"İlk görev yerim olan Kayseri'de iki ay görev yaptım. En güzel zamanlarımdı. İnsanların bakış açıları olumlu ve iyiydi, beni kabullendiler, çok destek verdiler. Cemaat saygı gösteriyordu. Kapıdan girdiğimde 60-70 yaşındaki yaşlılar ayağa kalkardı. Hürmet gösteriyor, bir yere gittiğimde bana yardımcı oluyorlardı." (K6, 40).

"Medreselerde yapılan sohbetlere katılıyorum. Gittiğimde elimi tutarlar, minder verirler. Gel buraya otur derler. Ayakkabılarımı düzeltiyorlar. Bana çok kıymet veriyorlar. Milleti rahatsız etmek istemiyorum ama onlar seve seve bunu yapıyorlar. Ramazan ayında da medreseye gittiğimizde teravih namazlarında 'bize imam ol' diyorlar" (K2, 53).

Taziyeler de dini toplumsal hayatta önemli yer tutmaktadır. Definden sonra ölen için taziye kurulur, mevlit verilir. Taziyede bulunan kişiler ölenin yakınlarına baş sağlığı dilerken, ölen kişi için dua ederler. Özellikle bu süreçte Kur'an okunmaktadır. Bu nedenle bilgili, deneyimli kişilerin ve bilhassa hâfızların taziyelerde bulunması istenilmektedir. İlgili hususta K6 şunları paylaşmaktadır:

"Taziyelerde genelde Aşr-ı Şerif okuyoruz. Orada bize de görev düşüyor. Hep kalmamak da taziye sahiplerinin yanında buluyoruz. Gittiğimizde bize çok saygı gösteriyorlar, elimizden tutup yer verip oturuyorlar. Bizde Kur'an'ı okuyoruz. İnsanlar taziye için geldiğinde ben de Fatıha okumaları için giriş yapıyorum" (K6, 40).

Toplumsal yaşam konusunda çocuklar, deneyimsizdirler. Topluma nasıl dâhil olunaçağını öğrenmek onlar için zorludur. Bu süreçte en önemli katkı ailelerden gelmektedir. Sosyalleşme birçok kazanım için oldukça önemlidir. Öncelikle toplumsal ve psikolojik yeterlilikler akla gelmektedir. Ayrıca çeşitli alanlarda bulunan normlar, roller ve değerlerin kazanılmasıyla toplumsal uyum olmaktadır.⁴⁰ Engelli çocukların toplumsal hayata hazırlanmaları daha hassas ve ciddi bir yaklaşımı gerekli kılar. Toplumsal ve kültürel olarak miras olan birtakım önyargılar, bazı fiziksel, politik ve yasal koşullar engellilerin toplumsal hayata dâhil olmalarını zaten zorlaştırmışken ebeveynlerin tutum ve örnek oluşları hayata hazırlanmalarında kendilerine ya destek ya da engelleyici rol üstlenecektir. Katılımcıların bazılarının da belirttikleri gibi hâfızlık konusunda kendilerine sunulan destekler ve çocukluktan itibaren verilen sorumluluk ve yapılan yönlendirmeler hayattaki olumsuzluklara karşı koymalarında etkili olmuştur.

2.3. Formel ve Enformel İstihdam

Bu çalışmanın önemli hedefleri arasında, yukarıda belirtildiği gibi, engelliler için alternatif istihdam olanaklarının analiz edilmesi de bulunmaktadır. Kuşku yok ki çalışmak, her birey için olduğu gibi engelli bireyler için de düzenli bir kazanç elde etmenin yoludur. İşsizlik ise engellilerin toplumsal hayata dahil olmalarının önündeki en büyük engel olarak değerlendirilmektedir. Hem sosyal hem de ruhsal bakımdan engellilerin istihdam edilmeleri önem arz etmektedir. Çeşitli lokal alanlarda görme engellilere uygun çeşitli işler de zaman içinde mevcut olmuştur. Bu işlerden bazılarını K12 şöyle aktarmaktadır:

"Hemen hemen her evin avlusunda bir su kuyusu bulunurdu. Bu kuyular iki üç yılda bir kil ve balçıktan dolayı temizlenirdi. Bu temizliği de görme engelliler yapıyordu. İlk içindeki çamuru tespit etmek için uzun bir sılıkla bakarlardı. Kuyu içindeki su çekilir sonra biri kuyunun içine girer, çamuru toplar ve diğeri de yukarı çekerek temizliğini yapardılar. Bazen kuyuya düşün eşyaların, örneğin kadınların bilezikleri takıları gibi, çıkarılması için de görme engelliler çağırılırdı. Bunun yanında eskiden bulgur makine ile çekilirdi. Bazı görme engellilerin bulgur makineleri vardı. 'Bulgur çeken' diye sokak sokak bağırarak gezer ve kısırlık, köftelik gibi farklı türde bulgur

⁴⁰ Grusec, Joan E.- Hastings, Paul David. "Introduction". *Handbook Of Socialization: Theory And Research* ed. Joan E. Grusec, Paul David, Hastings (New York, NY: Guilford Press, 2007).

çıkartıyorlardı. Ayrıca, düğünlerde nişanlarda ut, cümbüş çalıyordular. Mutaassıp aileler kadınların eğlenmeleri için gözleri görmeyenleri düğünlere götürürlerdi. Darbukacıları vardı, daha sonraları teknik cihazlar da kullanıyorlardı."

Kur'an ile hemhal olmalarının doğrudan bir gelir elde etmek için olmadığını altını çizen bazı katılımcılar yine de hâfızlığın kendilerine istihdam kapıları açtığını dile getirmektedirler. Özellikle müezzin olan hâfızlar, bu görevleri yürütmelerinin temel nedeni olarak bu hususu ileri sürmektedirler. Bunun yanı sıra enformel olarak, mevlitlerde, taziyelerde, düğünlere Kur'an okuyarak ve ilahi söyleyerek maddi destek gördüklerini de dile getiren katılımcılar bulunmaktadır. K9'a göre "Kur'an'la içli dışlı olan kimse aç kalmaz, muhtaç olmaz.". Bu özet vurgu konuya giriş niteliğinde bir değerlendirme olarak kabul edilebilir.

Katılımcılardan beş kişi müftülükler bünyesinde çeşitli kurumlarda görev yapmaktadırlar. Görme engeli hâfızların kamuda istihdamı yanında mevlithanlık, dini musiki icraası gibi başka istihdam seçeneklerinin de üretilmesi gerekmektedir. Bu öncelikle bu kişilerin girişimcilikleriyle alakalı olsa da engellilerin dezavantajlılığı dikkate alındığında toplumsal ve kurumsal desteği de gerektirmektedir. Bu doğrultuda katılımcıların dile getirdikleri bazı konular onların enformel olarak nasıl istihdam edildiklerini de göstermektedir. Dini toplumsal hayat çeşitli olanaklar sunmaktadır. Bu olanaklardan birini çeşitli merasimlerde yaptıklarıyla K4, şöyle ifade etmektedir.

"Mevlitli düğünlere gidiyoruz. İki arkadaş beraber gidiyoruz o mevlit okuyor ben de aşr-ı şerif okuyorum. Sonra ilahi ve kasideler okuyoruz. Bu işten gelirimiz de var. Çoluk çocuğumuzun rızkını buradan temin ediyoruz. Devletin engellilere verdiği desteklerden de faydalanıyoruz. Ayrıca kutlu doğum kutlamalarında ilahiler okuyorum. Okul programlarına gidiyorum. Okulların konferans salonlarında çeşitli etkinlikler için beni davet ediyorlar. Ben de birkaç ilahi okuyorum. Okullara gittiğimde çok heyecanlanıyorum Beni alkışladıklarında çok mutlu oluyorum."

K4'ün de belirttiği gibi toplumumuzda bazı sünnet ve düğünlere mevlit ve Kur'an okunmakta, ilahiler ve kasideler söylenmektedir. Bu doğrultuda toplumsal bir talebin olduğu görülmektedir. Bu nedenle söz konusu faaliyetlerin organize edilmesi bir istihdam alanını da işaret etmektedir. K12 de bu doğrultuda talep edilenlere cevap verme adına arkadaşlarıyla beraber kurdukları bir grubu hatırlatmaktadır: "Bir ara ilahi korumuz vardı. İki üç yıl devam ettik. Ancak uzun süre devam ettiremedik. Ulu Cami'de ilahiler eşliğinde çok mevlit yaptık. Bazen cami avlusunda dahi yer kalmıyordu."

Geleneksel boyutta özellikle kadınların toplandığı evlerde sürdürülen dinsel merasimlerde kutsal metinlerin okunması ve ilahilerin söylenmesi hala devam etmektedir. Bu merasimlerde profesyonel olmasa da süreç içinde edinilen becerilerle daha etkili ve duygulu bir atmosfere katkı sunan görme engelli hâfızlar da bulunmaktadır. Bu hususta, örnek niteliğindeki ifadeleri K11 şöyle dile getirmektedir:

"Mevlitlere davet ediyorlar. Bütün komşular, akrabalar, kadınlar toplanır. Beni başköşeye alırlar. Mevlit okuyorum. Sonra kendim tef çalarak Türkçe-Arapça ilahiler söylüyorum. Hatta birkaç öğrencime de öğrettim. Beraber de ilahiler söylüyoruz. Şehrin dışından uzak yerlerden de gelip bizi mevlitlere davet ediyorlar. Bazen kendi hayrım için gidiyorum. Bazen gizlice para veren oluyor. Hatta bazı insanlar ölüsüne, babasına, annesine hatim okutuyorlar. Bir emek olduğu için insanlar da karşılık olarak gönlüne göre para veriyorlar. Ben de bunlarla hayır işlerinde bulunuyorum."

Hâfız kimselerin çoğunun sesinin de terbiye edildiği ve bu nedenle ilahi ve kasideleri söylemede de yetenekli oldukları bilinmektedir. İlgili hususta K6 ve K7 şunları dile getirmektedirler: "Mevlitte iyi değilim ama ilahi konusunda bayağı söylemişliğim var. Genelde mevlitlerde, kandillerde ilahiler söylüyorum, yakın akrabaların düğünlere söylüyorum." (K6, 40). "Aynı zamanda mevlithanım. Göz görmeyince, bir de elimizden tutacak biri olmayınca bir yerlere gidemiyorsun. Gelip aldıklarında gidiyorum. Ancak burası ücra bir yer, kentten biraz uzak, burada olursa katılabilirim." (K7, 50).

Görme engelli hâfızların talep edildiği önemli zamanlardan biri de kişilerin yakınları için okuttukları hatimlerdir. Hayatını kaybedenler başında, bilhassa defnedilmeden önce Kur'an okutulur. Bu amaçla hem hızlı okuması hem de ihtiyaç sahibi kişilerin okumasına özen

634 | Yunus Bucuka. Görme Engelliler İçin Toplumsal Bir Kaynak Olarak Hâfızlık

gösterilir. Ayrıca defin sonrasında kurulan taziyelerde de hâfızların taziye süresince buralarda bulunması da söz konusudur. İlgili hususlarda K12 şunları belirtmektedir:

"Kur'an kursuna ya da medreseye geliyorlar. Babam annem ölmüş, bana birkaç hâfız lazım, hatim indirelim diyorlardı. Ölüm, sünnet sebebiyle hatta hacdan dönenler de mevlit okutuyorlardı. Hâfızlar davet ediliyordu. Taziyelere bizi davet ettiklerinde üç gün boyunca taziye evinde oturuyorduk. Burada dua okuyoruz, Fatiha okuruz. Ben daha çok Kur'an okurdum, sesim de güzeldi Kur'an'ı da güzel okurdum. Bunun için beni davet ederlerdi. Bu hizmet için hâfızlara maddi manevi destek de olunurdu."

Enformel istihdam kanallarından biri de cami imamı olmayan köylerde görme engelli hâfızların imam olarak istihdam edilmeleridir. Çoğunlukla nüfusu az ya da çeşitli atama sorunları nedeniyle bazı köylerde imam bulunmadığında ücret, sadaka, zekât gibi maddi katkıları ile cemaate özellikle ramazan aylarında imamlık yapmaktadırlar. Söz konusu durumu, babası da görme engelli hâfız olan K4, "Babam Ramazan'da köylere gider teravih kıldırırdı. İmamı olmayan köylere gidip zekât karşılığında yardım karşılığında imamlık yapardı." sözleriyle dile getirmektedir.

Çalışma hayatı, engelli bireylerin sosyal yaşama etkin bir biçimde dahil olması ve saygınlık elde etmesi bununla insan onuruna yaraşır bir yaşam seviyesine ulaşmasını sağlayacaktır.⁴¹ İstihdam sürecinde engelli ayrımcılığına karşı geliştirilmiş bazı önemli yasal önlemler bulunmakla beraber pratik alanda hala eksiklikler bulunmaktadır. Engelli kişiler işverenler tarafından tercih edilmemekte, engelli çalışanı ekonomik bir yük olarak görmektedirler.⁴² Temiz⁴³, yaptığı çalışmada şu sonuçlara ulaşmıştır. Engelli bireylerin hayat şartlarına uyum sağlaması için öncelikle kendisini geliştirebilen, yaptığı işten doyum alabilen, üretken, stresle etkin başa çıkma becerilerini kullanabilen, hızla değişen koşullara uyum sağlayabilen özelliklere sahip olmaları gerekmektedir. Bu doğrultuda araştırmasında engelli bireylerin eğitim düzeyleri ile ve iş sahibi olma ile yaşam doyum oranları arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Dalyan ve Ünişen'in araştırmalarına göre, trahom hastalığı dolayısıyla, Adıyaman'da 20. yy başlarında görme engellilerin sayısı ciddi bir şekilde artmış durumdaydı. Bu nedenle şehir halkı görme engellilere eğitim vererek onları hâfızlık istihdam etmişlerdir.⁴⁴

3. Tartışma ve Sonuç

Görüldüğü üzere hâfızlık görme engelliler için birçok farklı yönü olan bir uygulamadır. Literatürde araştırılan konuyla ilişkilendirilebilecek çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Engellilerin anlam arayışları, ruhsal sorunları, toplumsal hayata katılımları, istihdam edilmeleri ile ilgili bazı değerlendirmeler bulunmaktadır.

Hayatlarında arzu edilmeyen çeşitli olaylarla yüzleşmek zorunda kalan insanlar, bunlardan ortaya çıkan belirsizlikler nedeniyle kendine olan güveni kaybedebilir, öfke, kaygı ve korku yaşayabilirler. Böylelikle kendilerinde nefret, kin, kendini yetersiz görme gibi çeşitli olumsuzluklar gelişebilir. Bu duygularla başa çıkamayan bireylerin kendine güveni geri kazanmalarında bazı sosyal faaliyetlere katılımlarının sağlanması önemlidir.⁴⁵ Engellilik de zik-

⁴¹ Mustafa Şen, "Türkiye'de Engellilere Yönelik İstihdam Politikaları: Sorunlar ve Öneriler", *Sosyal Güvenlik Dergisi* 8/2 (2018), 137.

⁴² Sedef Oğuz - Mustafa İlhan, "Çalışma Yaşamı ve Özürlüler", *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi (MSG)* 5/19 (2015), 41.

⁴³ Kenan Temiz, *Görme Engellilerde Ruhsal Belirtilerin, Yaşam Doyumunun ve Stresle Baş Etme Tartzlarının Araştırılması* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Uzmanlık Tezi, 2010).

⁴⁴ Murat Gökhan Dalyan - Ali Ünişen, "Engelli Eğitimine Alternatif Bir Bakış: Hafızlık Eğitimiyle Görme Engellilere Toplumsal Saygınlık Kazandırılması (Osmanlıdan Cumhuriyete Adıyaman'da Kör Hafızlar)". *Route Educational and Social Science Journal* 3/5 (2016).

⁴⁵ Mustafa Naci Kula, "İstenmedik ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi Deprem ve Bedensel Engellilik Örneği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/2 (2006), 73-95.

redilen olaylar arasında değerlendirilmektedir. Doğuştan veya sonraki yaşlarda olsun engellilik bireylerde kendine, topluma ve hayata dair farklı değerlendirmelerin ortaya çıktığı önemli bir durumdur. Bu noktada bazı katılımcılar engelli olduklarında geleceğe ilişkin kaygı yaşadıklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla görme engelliler için depresyon gibi durumların önemli bir risk faktörü olarak değerlendirilebilir. Çalışmada da benzer nitelikte duygu durumunun özellikle engelliliğin ilk yıllarında ortaya çıktığı katılımcılar tarafından dile getirilmektedir. Söz konusu durum için profesyonel desteğin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu noktada özellikle ebeveynler ve öğretmenler önemli sorumluluklar taşımaktadır.

Sosyalleşme olgusu engelli bireyler için karmaşık bir sosyal kabul ve gelişim sürecidir. Sadece toplumsal değer ve normların öğrenildiği bir süreç değil aynı zamanda bireylerin benlik ve kimlik gelişimi sayesinde toplumsal yeterliliklerini artırdıkları bir süreçtir.⁴⁶ Dolayısıyla hâfız olma sürecinde örtük olarak bu ve benzeri kazanımların edinildiğini katılımcılar dile getirmektedirler. Bu noktada ailelerin verdiği destek onların bu kazanımları için kilit durumdadır.

Görme engelli bireyler için din, kendi varoluşlarına anlam katmaktadır. Onların yaşama bağlanmasını sağlayan bir manevi değer ve kalkandır. Görme yetersizliği olan bireylerin yaşamlarında din, mahrumiyet duygusunu azaltmakta ve karşılaşılan sorunlarda duygusal olarak telafi edici bir mekanizma üretmektedir.⁴⁷ Dinin geniş çaplı desteğiyle hâfızlık doğrudan görme engelli katılımcıların hayatlarına etki eden önemli unsurlardandır. Katılımcılar hâfızlık sayesinde hayatlarını yeniden anlamlandırdıklarını dile getirmektedirler. Hâfızlığı kendilerini karanlıktan aydınlığa çıkaran bir kaynak olarak görmektedirler.

Algur'un yaptığı nitel çalışmada hâfız olma isteğinin temelinde çoğunlukla Allah rızasını kazanmak, Kur'an sevgisi, hâfızlığı bir meslek edinme, anne-babasının isteğini yerine getirme ve toplumsal onay gibi toplumsal motivasyon unsurları bulunmaktadır.⁴⁸ Kur'an öğrenmenin okumanın hatta ezberlenmenin bireylere çeşitli katkılar sunduğu katılımcılar tarafından kabul görmektedir. Farklı güdü ve gerekçelerle Kur'an'a yönelmiş olsalar da, tüm katılımcıların ruhsal ve sosyal hayatlarında keskin değişimler olduğunu belirtmektedir. Bunların başında engelliliğin neden olduğu çeşitli sorunlarla başa çıkma bulunmaktadır. Bunun sonucunda da kendiyile barışık hale gelme ve sosyal kabul gelmektedir.

Yıldız ve Gürler'in Ankara'da yaptıkları araştırmada, görme engelli bireylerin demografik özellikleri fark etmeksizin %95 oranında toplumsal hayattan dışlandığı ve önyargılı tutum ve davranışlara maruz kaldığı belirlenmiş ve kendilerinin sosyal, kültürel ve ekonomik gibi temel alanlarda sosyal desteğe gereksinim duydukları tespit edilmiştir. Dikkat edilecek önemli bir husus Ankara'da görme engelli bireylere destek olan birçok sivil toplum kuruluşu ve engelliler için nispeten uygun mimari ve çevresel koşullar olmasına rağmen bu sorunların mevcut olmasıdır. Dolayısı ile taşrada bu sorunların olduğunu varsaymak gerçeklere uygun düşecektir.⁴⁹ Bu noktada hâfızlığın katılımcıları aktif bir şekilde toplumsal hayata kattığı kendi ifadelerinden ulaşılan bir bulgudur. Katılımcılar hâfızlığın kendilerine toplumsal anlamda ciddi bir statü edindirdiği ve bu statünün de gereği olan itibara yakınlaştırdıklarının altını çizmektedirler. Ayrıca, yaşadıkları karanlıktan, kendi ruhsal mahpuslarından hâfızlık sayesinde kurtulduklarını böylece sosyal hayata katılabildiklerini belirtmektedirler.

⁴⁶ Ceylan, "Toplumsal Sistem Analizinde Toplumsal Statü ve Rol", 2011.

⁴⁷ Ramazan Akkır, "Görme Yetersizliği Olan Bireylerin Sorunları, Beklentileri ve Din Anlayışları: İstanbul Örneği", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019).

⁴⁸ Hüseyin Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psikososyal Durumları*.

⁴⁹ Sıtkı Yıldız - Seda Gürler, "Görme Engelli Bireylerin Engelli Haklarına Dair Bilgi Düzeylerinin Ölçülmesi Ankara Örneği", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)* 8/1 (2018), 265.

Ekonomik gelir yetersizliği ve yoksulluk görme engellilerin sosyal faaliyetlere katılmalarını, birçok açıdan bağımsızlaşmalarını engellemekte ve onları "toplumsal hayatın görünmeyenleri" haline getirmektedir.⁵⁰ Ancak hâfızlığın görme engellilere sunduğu istihdam olanakları sayesinde katılımcıların tümü toplumsal hayattaki birçok olanaktan yararlanabilmektedirler. Gerek formel gerekse de enformel istihdam olanakları hâfız olma ile çok daha erişilebilir hale gelmektedir. Tüm katılımcıları kendi yaşamları için gerekli maddi olanakları elde etmede yetkin olduklarını belirtmişlerdir. Her biri kendinin ve ailelerinin geçimini sağlama gelinine sahiptir. Yazıcı, Okçu ve Sözbilir, araştırmalarında ebeveynlerin hayatlarını yitirdiklerinde engelli çocuklarının ruhsal, sosyal ve ekonomik bakımdan sorunlar yaşayacağı gibi düşüncelerden dolayı kaygı yaşamakta olduklarını ve bu nedenle çevre, eğitim, istihdam gibi hususlarda devletten ve toplumdan çeşitli beklentilerde bulduklarını tespit etmişlerdir.⁵¹ Dolayısıyla engellilerin istihdam edilmeleri onların bakım desteği almaları bakımından da önem arz etmektedir. Böylece ebeveynlerin engelli çocuklarının geleceğe ilişkin endişelerinde bir azalma olacağı gibi daha doğru ve etkin karar almalarına artacaktır.

Hâfızlık ya da kutsal metinlerin ezberlenmesi birçok din ve kültürde bulunmaktadır. Dolayısıyla kutsal metinlerin ezberlenmesinin dini, kültürel ve tarihsel bir müessese/kurum olduğu söylenebilir. Her ne kadar farklı işlevler üstlenseler de her toplum kendi kutsalını sonraki nesillere aktararak ölümsüz kılma hedefi taşır. Dolayısı ile dini ve kültürel devamlılıkta işlevler üstlenen kimseler de kendi toplumları için oldukça kıymetlidir. Bu nedenle, ozanlar, destan okuyucuları ya da kutsal metinleri ezberleyip çeşitli törenlerde okuyan kişiler toplumsal saygınlık edinmişlerdir. Bunlar arasında kutsal metinleri ezberleyip okuyanların daha çok saygı gördükleri de belirtilebilir. Hiç kuşku yok ki İslam medeniyetinde hâfızlık geleneği/kurumu tarihsel ve toplumsal süreklilikte önemli yer tutmaktadır. Bilhassa İslamiyet'in ilk yılları ve yayıldığı dönemlerde bu önem daha ciddi boyuttadır. Bununla beraber günümüzde dahi önemini muhafaza ederek İslam'ın yaşandığı her ülkede devamlılığı sağlanmaktadır. Ayrıca ayet ve hadislerde hâfızlığın değerine yönelik işaretler de insanların hâfızlığa yönelmesine ve toplumun hâfızlığa kıymet vermesine kaynaklık etmiştir.

Hâfızlık katılımcılar için, onları kendileriyle, dünyayla ve toplumla barışık hale getiren, karanlık dünyalarını aydınlatan, kendilerine şifa olan ve onları dört duvar arasında çıkarıp yaşama katan nitelikler barındırmaktadır. Hâfızlık nedeniyle katılımcıların, toplumsal hayata etkin olarak katıldıklarını gösteren birçok veriye ulaşılmıştır. Çeşitli nedenlerden dolayı cemaate imamlık yapmaları, taziyelerde görev almaları, mevlit ve benzer dini merasimlerde ilahiler okumaları, bilhassa düğün ve sunnetlerde dini musiki alanında icralarda bulunmaları cami ya da kurslarda gönüllü Kur'an eğitimleri vermeleri bunlardan önemli örneklerdir. Bu noktada hâfızlık görme engelli bireylerin toplumsal hayata dahil olmalarında önemli bir kaynak işlevi görmektedir. Bu yönüyle toplumsal hayatta hâfızlık görme engelliler için ana bir statü niteliğindedir. Her toplumsal ilişkide bu statü belirgin bir şekilde dikkate alınmaktadır. Bu doğrultuda engelli bireyler için bir saygınlık kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra hâfız olma dolayısı ile görme engelliler, hem tüm engelliler hem de engelli çocuklara sahip ebeveynler için model bir yaşantı niteliği kazanmaktadır. Katılımcılar, hâfızlığın kendilerine birçok sorumluluk yüklediğini ve bu doğrultuda daha özenle hareket ettiklerini belirtmektedirler. Bu sorumlulukların başında Kur'an'ın önerdiği bir hayat şeklini sürdürme bulunmaktadır. Dolayısı ile hâfızlık kendilerinde toplumsal ve ruhsal birtakım davranışların gelişimini sağlamaktadır.

Engelli bireylerin toplumsal hayata tam ve etkin bir şekilde dâhil olması ve insan onuruna yaraşır hayat sürmesi için çalışma hayatı da oldukça önem arz etmektedir. Görme engelli hâfızlardan bazıları kamuda bilhassa müftülükler bünyesinde müezzin olarak istihdam edil-

⁵⁰ Yusuf Arslan vd."Görme Engellilerin Toplumsal Hayatta Yaşadıkları Zorluklar (Batman Merkez Örneği)", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 4/2 (2014), 12.

⁵¹ Fatih Yazıcı vd., "Ailelerin Görme Yetersizliği Olan Çocuklarına Yönelik Gelecek Kaygıları", *Ege Eğitim Dergisi* 16/1 (2015), 159-160.

mektedirler. Bununla beraber toplumsal hayatın olağan akışı içinde enformel bir şekilde, toplumsal talepler doğrultusunda düzenli bir yapıda olmasa da, istihdam edilmektedirler. Çeşitli dini merasimlerde mevlit, ilahi ve kaside okuyarak gelir elde edebilmektedirler. Ayrıca taziye, defin ve bazı özel günlerde talep edenler için Kur'an okunmakta, hatta hatimler indirilmektedir.

Öneriler

- Görme engelliler dini toplumsal alanda talep edilen dini musiki destekli organizasyonlar konusunda desteklenmeli, onlara yönelik dini musiki cemiyetleri kurulmalı, mevlithanlık kursları düzenlenmelidir.
- Organizasyon yapma becerileri kazandırılmalıdır.
- Kur'an kurslarında, hâfızlık için özel programlar uygulanmalı, uzman öğreticiler yetiştirilmelidir.
- Görme engeli çocuk sahibi aileler bilgilendirilerek erken yaşlarda benzer alanlara yönlendirilmeli ve böylece ailelerin de geleceğe dair kaygıları azaltılmalıdır.
- Tüm engellilerin hayata daha etkin ve saygın bir şekilde katılabilmeleri için yeni kanallar üretmek tüm toplumun sorumluluğunda olduğu belirtilmelidir.

Kaynakça

- Akkır, Ramazan. "Görme Yetersizliği Olan Bireylerin Sorunları, Beklentileri ve Din Anlayışları: İstanbul Örneği". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 403-425.
- Aksakal, Zeynep Nermin. *Kitab-ı Mukaddes Yasası: Tarihsel Açıdan ve Kur'an-ı Kerim İle Mukayeseli Olarak*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2017.
- Algur, Hüseyin. *Hâfızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psikososyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Doktora Tezi, 2018.
- Altı Nokta Körler Derneği, "altinokta.org.tr". Erişim 15 Aralık 2020. <http://www.altinokta.org.tr/yazardetay.asp?idnourun=71>
- Arslan, Yusuf vd. "Görme Engellilerin Toplumsal Hayatta Yasadıkları Zorluklar (Batman Merkez Örneği)". *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 4/2 (2014), 1-14.
- Bal, Hüseyin. *Nitel Araştırma Yöntemi*. Isparta: Fakülte Kitapevi, 2013.
- Bozkurt, Nebi. "Hâfız". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Kasım 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz--kuran>
- Cebeci, Suat - Ünsal, Bilal. "Hâfızlık Eğitimi ve Sorunları". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/11 (2006), 27-52.
- Cebeci, Suat. "Kur'an Öğretim Geleneği Olarak Hâfızlık Eğitimi". *Diyanet İlmî Dergi* 46/4, (2010), 7-22.
- Ceylan, Tuncay. "Toplumsal Sistem Analizinde Toplumsal Statü ve Rol". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2011), 89-104.
- Creswell, John W. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. (Thousand Oaks, CA: Sage, 2003.
- Çağdaş, Kemal. "Upanishadlar". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 19/3-4 (1961), 143-162.
- Çakır, Mesut - Horoz, Yavuz. "Hâfızlığı Teşvik Eden Hadisler Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 118-140.
- Çelik, Ömer. "Hâfızlık". *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 7 (2012), 69-83.
- Dalyan, Murat Gökhan - Ali Ünişen. "Engelli Eğitimine Alternatif Bir Bakış: Hâfızlık Eğitimiyle Görme Engellilere Toplumsal Saygınlık Kazandırılması (Osmanlıdan Cumhuriyete Adıyaman'da Kör Hâfızlar)". *Route Educational and Social Science Journal* 3/5 (2016), 1-14.
- Dartma, Bahattin. "Günümüzdeki Hâfızlık İle Asr-ı Saadetteki Hâfızlığın Karşılaştırılması". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2013), 179-192.
- Demir, Kevser. *Hafızlık Eğitimi Almış Bireylerin Benlik Saygısı Üzerine Nitel Bir Çalışma*. İstanbul: Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Grusec, Joan E. - Hastings, Paul David. "Introduction". *Handbook Of Socialization: Theory And Research*. ed. Joan E. Grusec, Paul David, Hastings, New York, NY: Guilford Press, 2007.
- Güngör, Öznur. *Klasik ve Modern Sistemde Hafızlık Yapan Bireylerde Öznel İyi Oluş ve Sosyal Kaygı İlişkisi Üzerine Bir Çalışma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Karataş, Kasım - Oran Bayram. "Engelliler: Siyasetin Periferinde Kalanlar". *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi* 2 (2007), 4-19.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "A'mâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Kasım 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ama#1>
- Kıncal, Remzi Y. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2014.
- Korkmaz, Mehmet. (2019). "Hâfızlık Eğitiminde Bireyi (Talebeyi) Tanıma". *Hâfızlık Eğitimi Üzerine*. ed. C. Osmanoğlu, Ö. Özbek, Kayseri: Kimlik Yayınevi.
- Kula, M. Naci. "İstenmedik ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi Deprem ve Bedensel Engellilik Örneği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/2 (2006), 73-95.
- Kula, M. Naci. *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi, 2005.

- Kurt, Yaşar. "Kur'ân'ın Korunmasında Hâfızlık Müessesesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2012), 229-251.
- Kutlutürk, Cemil. *Upanishadlar'ın Hint Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri ve Önemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Oğuz, S. Sedef - İlhan, Mustafa. "Çalışma Yaşamı ve Özürlüler". *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi (MSG)* 5/19 (2015). 39-41.
- Okumuş, Ejder. "Dini Sosyalleşme". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9 11 (2014), 429-454. Erişim 30 Kasım 2020 http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1248316853_270kumu%C5%9FEjder-sos-429-454.pdf.
- Özel, Ahmet. "A'mâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Kasım 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ama#1>
- Özen, Murat Eren. Travma Sonrası Stres Bozukluğu. Erişim 10 Şubat 2021. <https://www.researchgate.net/publication/338833587>.
- Özer M. Halis. "Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi ve Sosyal Fonksiyonları". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 7/26 (2008), 86-97.
- Patton, Michael Quinn. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. çev. Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi, 2014.
- Çağlar, Selda. "Engellilerin Erişebilirlik Hakkı ve Türkiye'de Erişebilirlikleri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 61/2 (2012), 541-598.
- Sezik, Murat. "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının İşlevleri ve Sorun Alanları". *Research Studies Anatolia Journal* 2/4 (2019), 118-125.
- Şahin, Fatma. *Amaç-Araç Dengesi Açısından Hafız Adayları, Velileri ve Öğreticilerin Hafızlık Algıları*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şen, Mustafa. "Türkiye'de Engellilere Yönelik İstihdam Politikaları: Sorunlar ve Öneriler". *Sosyal Güvenlik Dergisi* 8/2 (2018), 129-152.
- Şirin, Sümeyye. *Hafızlık Eğitimi'nin Bilişsel İşlevlere Etkisi*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Temiz, Kenan. *Görme Engellilerde Ruhsal Belirtilerin, Yaşam Doyumunun ve Stresle Baş Etme Tarzlarının Araştırılması*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Uzmanlık Tezi, 2010.
- Toprak, Mehmet Said. "Hadislerin Sözlü Rivayeti İle Sözlü Tora'nın Rivayet Tekniği Meselesine Bir Giriş". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2008), 139-65.
- Tunç, Yasemin. *Kur'an Hafızlığı ve Müslümanın Dinî Hayatındaki Önemi*. İstanbul Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Turan, Emine Zehra. *Budizm'de Manastır Hayatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Ünsal, Bilal. *Günümüz Kur'an Kurslarında Hafızlık Eğitimi ve Problemleri (İstanbul Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yazıcı, Fatih vd. "Ailelerin Görme Yetersizliği Olan Çocuklarına Yönelik Gelecek Kaygıları". *Ege Eğitim Dergisi* 16/1 (2015), 142-164.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008.
- Yıldırım, Seyhan. *Sosyolojik Açından Hafızlık Eğitimi Alan Öğrenciler (Elazığ Örneği)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yıldız, Sıtkı - Gürler, Seda. "Görme Engelli Bireylerin Engelli Haklarına Dair Bilgi Düzeylerinin Ölçülmesi". *Ankara Örneği Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (2018), 241-268.